

Павлюк В.В.

Підприємницька діяльність князів Сангушків

В умовах сьогодення розбудова української держави, її власної економіки проходить через створення системи ринкових відносин, яка має під собою глибоке історичне коріння. Адже з 30-40-х рр. XIX ст. і до 1917 року в Україні, і на Волині зокрема, активно йшов процес розвитку продуктивних сил і капіталізм досяг достатнього розвитку для формування і поглиблення товарно-ринкових підносин. Велику роль у цьому відігравали магнатські роди, які перетворювали свої латифундії на капіталістичні підприємства. Поміщицькі аграрні господарства князів Браніцьких, Любомирських, Четвертинських, графів Потоцького, Грохольського й інших працювали на ринок.

Володіючи значним капіталом, родовита знать вкладала його в будівництво промислових підприємств, проведення селекційної роботи, вирощування високопродуктивної молочної худоби, породистих коней, володіла акціями і ставала акціонерами вітчизняних і зарубіжних компаній, активно вела внутрішню і зовнішню торгівлю, витісняючи європейських конкурентів, організовувала кредитні товариства, банки.

Із Волинської магнатерії XIX- поч. XX ст. виділявся князівський рід Сангуншів, який був найбільшим земельним і промисловим власником Південно-Східної Волині (нині - північна частина Хмельницької області).

Справа Волинського дворянського депутатського зібрання про дворянську і князівську гідність князів Сангушків дає можливість простежити глибоке коріння цього древнього роду. Доводячи дворянському зібранню своє аристократичне, князівське походження, Роман Сангушко (один із останніх князів) посилається на польські джерела, зокрема, на книгу Краківського каноніка ксьондза Матвія Мсеховіта, яка була видана в 1521 році в Кракові під назвою "Хроніка поляків" (1). У розділі XXXVI (Ст.263-264) зазначається, що князівські роди Чарторийських і Сангушків походять від сьо-

мого сина Литовського князя Гедиміна-Любарта, який, вступивши в шлюб з дочкою Володимирського князя, став його власником. Від цього шлюбу народився син Федір, який і поклав початок новому князівському роду (2). Цю тезу підтверджує гербовник польського геральдиста Б.Попроцького і також праця ще одного польського геральдиста Шілткі "Лінія світлого дому Сангушків", в якій стверджується: "Луцький Любарт був той самий, який Гедиміна син і Володимирський князь, а син його цього князя Федір Любарт Сангушко (вперше зустрічаються це прізвище) Володимирський князь випросив у Ягеллона князівство Сіверське (1396) і залишив сину Дмитру". Думку про литовське походження Сангушків підтверджує праця ще одного польського ксьондза К.Мистецького "Польська корона", яка була видана в 1743 році у Львові (3). Російський дослідник М.Долгоруков теж поділяє і розділяє цю думку словами: "Передбачають, що відомі в історії Західної Русі князі Сангушко ведуть свій початок від Гедиміна, Великого Литовського князя, через його сина Любарта Гедиміновича, внаслідок чого ці князі називаються Любартовичі-Сангушки". Етимологію назви роду Долгоруков пояснює тим, що польський король і Великий Литовський князь Владислав Ягайло любив сина Федора Дмитра, як саму душу. Від цього ніби і Дмитро отримав прізвисько Сахдушко, Сандушко, Сангушко (4).

Протягом певного часу Сангушки займали високі посади у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій - Волинського маршала, старости Луцького і Володимирського, Житомирського і Брацлавського, Київського воєводи, а Роман Сангушко займав посаду Литовського польного гетьмана (5). Князівський рід Сангушків мав родовий герб під назвою "Погоня", з текстом в два слова "З переконанням".

Родоначалником Ковельської лінії, яка в середині XVIII ст. осіла в Південно-Східній Волині, був князь Василь Михайлович Сангушко, староста Ковельський, який отримав титул князя Ковельського. В XVIII - на поч. XIX ст. Сангушки були представлені на Волині сім'ями Ієроніма і Януша. На час прийняття братів

до складу Волинського дворянського депутатського зібрання в 1802 році першому від роду було 54 роки, другому - 48. Обидва були одружені відповідно на Анні Прушинській і Анелі Ледуховській. Ієронім мав п'ятеро дітей: Євстафія - 27 років, Маріанну - 24, Дороту - 15, Йосипа - 11 і Теклю - 8 років. В Януша було троє спадкоємців: сини Карл - 15 років і Констянтин - 14 років і дочка Клементина - 9 років. Ієронім володів вотчинним правом маєтків, які дісталися йому в спадщину: Славутським, Білогородським, Шепетівським і Ліницьким ключами. Його брат володів вотчинним правом маєтків в Заславському ключі. Ієронім постійно проживав у Заславському повіті м. Славути, а другий у місті Заславі. Обидва мали чин генерал-поручника Російської армії (6). Доказом дворянського походження роду Сангушків у 1802 році стала копія диплома від його Величності цесаря Йосипа II і голів Дворянської Комісії Австрії в тому, що рід Чарторійських і Сангушків бере свій початок від Великого Литовського князя Гедиміна і безперервно володіє князівським титулом. Це затверджено 9 червня 1785 року у Відні і 26 вересня 1785 року у Львівських актах, а 26 травня 1786 року у Львівських метричних книгах (7). На основі цих доказів князів Волинського Воеводства Ієроніма і Януша Любартовичів-Сангушків разом із синами Ієронімовими - Євстафієм і Йосипом з Анною Прушинською та Янушевидами - Карлом і Костянтином з Анелі Ледуховською внесено в п'яту частину дворянської родовідної книги за номером 1995 від 19 грудня 1802 року (8).

Основи нового способу господарювання у володіннях Сангушків заклали Євстафій Ієронімович (1768-1844). Він отримав освіту у Франції, був членом сейму у 1788 році від Любелського воеводства. У 1793 році імператриця Катерина II присвоїла йому звання генерал-майора. Після одруження (1795 р.) з Клементиною Чарторійською батько виділив йому Антонінський маєток. А після смерті батька (23 серпня 1812 р.) до нього перейшла величезна родова спадщина. Йому належали величезні маєтки на Волині і Київській губернії. У 1817 р. був призначений *предводителем дворянства Волинської гу-*

бернії (9). У першій половині XIX ст. Сангушки були найбільшими землевласниками Волині. Їм належало близько 100000 десятин землі і 20.794 кріпосних (10).

Як засвідчують польські джерела, Євстафій господарював у своїх маєтках кваліфіковано, покращував свою систему землекористування. В Антонінах і Климівцях під Заславом облаштував прекрасні городи з оранжереями і трейбгаузами, де працювали наймані німецькі городники. Влаштував виставки фруктів, городніх культур (11). Організував лісокористування і лісову охорону. До 1850 р. в Славутських лісах (39.137 десятин) практикувалась вибіркова рубка. Тому запроваджувалось штучне лісонасадження (посадка саджанців, які вирощувались у парниках). І вже в 1895-1896 рр. прибуток від лісу становив 132.909 руб., а від лісопильних заводів 40.345 руб (12).

Є. Сангушко зміцнював знамениті на всю Європу табуни коней шляхом закупівлі чистопородних арабських коней в Аравії, по кілька сот у кожному маєтку, чого не було в усій Росії (13). Його коні брали участь у кінських бігах, які влаштовувались під час проведення ярмарок. Так, наприклад, на Бердичевській ярмарці у 1823 році в змаганнях брали участь коні найвідоміших заводів: князів Чарторійських, Браницьких і Сангушків. Деякі із поміщиків приїжджали на ярмарки в надії виграти призи, щоб покращити свої фінансові справи (14).

Відкриття вільного шляху до Чорного моря вплинуло на продуктивність сільського господарства. Щоб підняти прибутковість своїх маєтків, магнати збільшували орне поле (в Сангушків воно становило 60.600 десятин (15), закупляли нові сільськогосподарські машини - сівалки, косарки, молотилки.

Сангушки ще в 40-х роках прагнули покращити життя своїх селян. У 1847 році князь Роман Сангушко спробував ліквідувати кріпосне право у своїх маєтках. Почав з відмежування селянських угідь від господарських, надав право селянам за бажанням замінити панщину грошовою виплатою.

Також ввів систему здачі в рекрути за жеребкуванням, запровадив помірні податки, вільно-найману працю. Поставив на високий

рівень землеробство, ввів багатопільну сівозміну (з 5-6 полями), продовжував прогресивні традиції в городництві, садівництві розпочаті його батьком.

У 1838 році Євстафій Сангушко за дарчою від 16 липня передав своїй внучці Марії-Клементині-Анні-Богдані Романівні Сангушко 34 фільварки. А ще 9 фільварків: Ліщани, Чотирбоки, Ленківці, Вербівці, Мокіївці, Білопіль, Пиляї, Пліщин і Лучники - дісталися Марії від баби княгині Клементини Йосипівни Сангушко за дарчою від 9 вересня 1847 р. Ці маєтки склали Шепетівсько-Антонінський ключ із 43 фільварків, який давав прибуток 2 млн.95 тис.945 руб., а млини, заводи й інша нерухомість давала 633 тис. 600 руб. Маєток Красовка Заславського повіту (отримано від князя Романа 23 лютого 1879 р.) додавав ще 33 тисячі рублів (16).

Розвиток продуктивних сил краю в першій половині XIX ст. виявлявся в збільшенні кількості промислових підприємств, у зростанні обсягу промислової продукції. Промислові підприємства цього періоду обробляли сировину, яку давало землеробство і тваринництво, а також викопну. На поміщицьких підприємствах здебільшого використовувалась власна сировина, або частково власна і частково купована. На купованій вовні та інших необхідних матеріалах працювало багато поміщицьких суко-них підприємств Волині і Поділля. У 1828 р. подільський поміщик Пренездецький (м.Миколаїв, Проскурівський повіт) купував вовну, фарбу в Бердичеві, с.Потоцький (м.Теплик, Гайсинського повіту) купував вовну в Подільській, а інші матеріали у Волинській, Київській, Херсонській губерніях. Вовну для своїх підприємств купували князі К.Четвертинський, І.Любомирський (17). У 1823 році на загальному фоні виділялись мануфактури спадкоємців князя Й.Чарторийського: Корецька (виробляла 21.311 аршинів), Рівенська (66.000 аршинів) і чотири підприємства в Заславському повіті князя Сангушка (77.129 аршинів) (18). Проте слід зазначити, що на цих мануфактурах було в основному використано працю кріпаків. Наприклад, на суко-нній мануфактурі в м.Корець князя Чарторийського працювало 183 робітники і тільки один був вільнонайманим, у м.Славута князя

Сангушка із 801 робітника - 9 вільнонайманих (19). Сукно постачалось у казну, продавалось на ярмарках, базарах, крамницях, вивозилось у міста Росії.

У 1830 році одне з поважних місць в економіці України зайняли цукроварні. Перші цукрові заводи виникли на початку 20-х років XIX століття. У 30-х рр. на Україні було лише 6 цукрових заводів, у 40-х рр. - 2/3 усіх цукрових заводів Росії (20). Кількість заводів по виробництву цукру з буряка була незначною через традиційну рутинність. До 1830 року перші спроби в цій галузі зробив З.Гольвінський. Багато хто з його послідовників зазнав невдачі. Однак справжній розквіт настає на рубежі 40-50-х років, коли значна кількість шляхетських родин почали вкладати кошти у виробництво цукру. У звіті Волинського цивільного губернатора за 1850 р. йдеться про великий цукровий завод у маєтку князя Р.Сангушка та його доньки у Шепетівці (21). Заводські приміщення були дерев'яними, техніка примітивна. У перші роки на заводі виготовлялося понад 50 тисяч пудів цукру-піску на рік. У 1871 році цукровий завод зміцнів.

Були встановлені парові двигуни потужністю 18 кінських сил. У цей же час розпочалося будівництво рафінадного заводу. У 1871-1872 рр. було вироблено чистого рафінаду понад 252 тис. пудів. На заводі працювало 207 чоловік. Потужність підприємства становила 83.381 пуд цукру-піску і 232.181 пуд цукру-рафінаду за виробничий сезон (22). На Правобережжі великих цукрових заводів було всього декілька: у Сангушків, Браницьких, Бобринських, решта переживала період становлення (23). Цукрозаводчики продавали товар рафінованим і піском. У головних заводчиків рафінований цукор ділився на три гатунки, різниця в яких в оптовій торгівлі не перевищувала 1 рубля асигнаціями. Найбільшими двигунами ярмаркової цукрової торгівлі були Яхненко і Семиренко, Бобринський в м.Смілі, Сангушко. Майже всі вони мали власних комісіонерів, але деякі віддавали свій цукор на комісію купцям, наприклад, цукор князя Сангушка продавався на ярмарках у м.Харкові в купця Пашенка. Князь здавав цукор оптом. Оптова партія була не мен-

шою однієї бочки і сягала до 150 бочок. Найпрестижнішим був Хрещенський ярмарок, на якому продавались найкращі сорти переважно із заводів Яхненка, Бобринського, Лопухіна, Сангушка й інших. На Троїцький ярмарок у м.Харків Сангушко завозив цукор на постійні склади, але тут товар продавався лише в роздріб. На Троїцькому ярмарку купцями були лише поміщики. Сюди, на так званий панський ярмарок, доставляли найкращі сорти цукру (24).

Вагомим внеском Сангушків у розвиток ринкових відносин було створення перших не тільки в Україні, але й в Російській імперії приватних кредитних кас для допомоги в розвитку дрібної промисловості. За взаємною згодою жителів Заславського повіту містечок Славуті і Білогірочки та князя Євстафія Сангушка за рахунок його коштів тут було відкрито кредитні каси. Комітет міністрів дозволив відкрити дві каси в маєтках князя Сангушко на основі складеного ним проекту. Це положення комітету міністрів затвердив імператор Микола II (25). Положення для заснованих князем Сангушком двох економічних кредитних кас в м.Славуті і Білогірочці для допомоги місцевим жителям було вироблено їх власником і передбачали, що дії цих кас поширювались на містечка Славуту і Білогірочку (одна називалась Славутською, інша – Білогірочською) і знаходились під безпосереднім керівництвом князя Сангушка. Без дозволу місцевого керівництва він не мав права передати кредитні каси іншій особі до того часу, поки ці маєтки будуть знаходитись в його власності. У разі передачі маєтків комусь іншому він, Сангушко, може передати йому ж і кредитні каси, попередивши при цьому місцеві органи влади. Капітали кредитних кас повинні були складатись із власних сум князя, у кожній касі по дві тисячі рублів сріблом, але гроші повинні надаватись у кредит лише з дозволу уряду і винятково грошима, а не продуктами або чимось іншим, як цього забажає власник чи управляючий кредитними касами. Не заборонялось селянам купувати на позичені гроші в іншому місці за дешевшими цінами. На майбутнє від волі князя або його наступників мало залежати чи збільшувати капітали, чи закрива-

ти каси або одну із них, не питаючи на це дозволу, не сповіщаючи про це органам влади. Виплата кредиту з боку займача повинна проводитись протягом року з часу позики щотижнево, починаючи з першого тижня після позики. Кредити надавались тільки жителям маєтків Сангушка: Славуті, Білогірочки, Корниці, які належали йому по вотчинному праву і складали Славутську і Білогірочську волості, а також жителям містечка Шепетівки і поселень, які належали до Антонінської волості, так як ці маєтки (м.Шепетівка і Антонінська волость) раніше складали його вотчину, але після дарчої від 1838 р. знаходились у вотчинному володінні його внуки Марії Сангушко. На інші помістя дія кас не поширювалась (26). Сума кредиту одній особі не повинна була перевищувати п'ятнадцять рублів сріблом, хіба що за особливим розпорядженням Сангушка або управляючого його маєтками. Людина, яка взяла кредит, після сплати двох частин могла взяти кредит повторно. Процент від кредиту повинен становити шість відсотків, з вирахуванням 2% при видачі кредиту у вигляді премії, а інші 4% вираховувались у кінці виплати займу (27). Тобто, взявши кредит 15 рублів сріблом, за вирахуванням 30 коп., займач у кожен із п'ятдесяти тижнів виплачував по 30 коп. на погашення позики, а в наступні два тижні виплачував відсотки по 30 коп. Таким чином, протягом одного року займач міг виплатити весь борг з відсотками. А якщо хтось позичав 30 руб. сріблом, то при видачі кредиту вираховували 60 коп., а протягом всього року щотижнево слід було виплачувати по 60 коп.

Кредит видавався під заклад благонадійним особам, які не мали боргового тягара. Під заклад могли братись будинки, торгові лавки і т.п., що за своєю цінністю втричі перевищувало суму, яка бралась у кредит. Хто не мав таких цінностей, повинен був заручитись підтримкою кого-небудь із жителів.

При видачі кредиту, крім благонадійного закладу, бралось до уваги, хто і з якою метою просить займ. У першу чергу кредит надавався дрібним підприємцям: шинкарям, пекарям, лавочникам та ін., а також на будівництво і виплату податків. Але кредит не надавався на по-

вернення боргів. (28) Тому що головною метою кредитних кас було надання допомоги в розвитку дрібної промисловості і ремесел.

Щоб каси не втрачали прибутку і вправно виручали гроші, місцеві жителі із почесних односельчан вибирали поручителів. У м.Славуті і м. Білогірщині - по двоє християн і два євреї, а в м.Шепетівці і Корниці - двох за вибором жителів. Без відома поручителів або хоч одного із них кредит не видавався.

Бажаючи взяти кредит писав заяву завідувачу касою із зазначенням суми кредиту, вказуючи з якою метою має використати і що йде під заклад для забезпечення кредиту. Якщо при цьому було підтвердження поручителя, або хоч одного з них, то відразу при цих поручителях і за згодою із займачем відбувалася оцінка майна, що закладалося. Заява і оцінка майна вносилися до протоколу, який підписувався сторонами. У тому ж протоколі займач обіцяв, що позичену ним суму з відсотками він виплатить протягом року щотижневими платежами рівними частинами. Потім поручителі або один із них засвідчують власним підписом те, що вони поручаються за надійність виплати своїм майном. Завідувач кредитною касою при видачі кредиту записує в книжечку, яка видається займачеві для відмітки платежів.(29)

Якщо займач протягом першого тижня не зробив сплати, йому надавали ще три тижні. Якщо і за цей період не було внесено грошей, тоді накладалась пеня. Якщо ця сума не виплатиться протягом двох днів, то економія доводить про це до відома князя Сангушка або управляючого його справами, які призначають тижневий строк для продажу закладеного будинку чи інших будівель або речей без будь-якого судового рішення чи впливу поліції. Все закладене продавалося з публічного торгу. Результати продажі записувались на гербовому папері. (30)

Завідувач кредитною касою м.Славуті зобов'язаний був кожного тижня виїжджати в Шепетівку для збирання платежів. Всі затрати на утримання кас виручались із обороту капіталу.

На основі цих положень кредитні каси були відкриті 1 січня 1840 року. Це було поштов-

хом до виникнення подібних закладів в інших помістях Правобережної України.

Не можна погодитись із думкою, що створення кредитних кас не виправдало надії, бо промисловість і ремесла залишались у важкому становищі, а жителі мало користувались його послугами. Та факти свідчать, що в 1847 році кредитні каси стали називатись Славутським економічним банком з капіталом у п'ятнадцять тисяч рублів сріблом. А вже в 1866 році банк надав кредити на суму 17.295 рублів сріблом. Правда, більшість із клієнтів банку були євреї - 401 чоловік, а із 700 селян скористались послугами банку 16. (31)

Звинувачення проти діяльності банку, як і проти Сангушків в цілому, розпочались після польського повстання 1863 року. Банк звинувачувався в порушенні правил, за якими він повинен діяти: деякі особи отримували по 200 і 300 рублів кредиту, що робило їх залежними від князя і змушувало підтримувати антиурядові ідеї і прагнення. Заславська воєнно-слідча комісія від 2 і 10 січня 1867 року свідчила, що існуючий Славутський економічний банк надає привілей полякам і утискає осіб, які віддані уряду, про що заявили славутські євреї Корецькі. Комісія вимагала закриття банку.(32) Про необхідність існування банку наголошує пояснення колезького асесора А.Брянського від 11 червня 1867 р. Київському, Подільському і Волинському воєнному генерал-губернатору, де автор зазначає, що всі жителі Славуті бідні, і якщо банк припинить видання кредитів, то майже всіх будинки будуть зруйновані. Навпаки, потрібно збільшити суму кредиту, бо 15 руб. сріблом недостатньо навіть для ремонту даху. Славутський банк не обмежує суму кредиту (33). Та все ж сила поліцейсько-бюрократичної системи виявилася сильнішою. Внаслідок цього Роман Сангушко став одним із засновників Київського приватного комерційного банку. В цілому князь проявив себе як невтомний, енергійний підприємець у галузі фабрично-заводської промисловості і ремесел. У Славуті ним були побудовані чавунно-ливарний, залізоплавильний заводи з механічними майстернями при них (в 1870 р. заводи були продані англійцю Вірду), завод для сухої хімічної дистиляції смоли і соляних продуктів із соснового коріння, перебудував су-

конну фабрику і два паперових заводи. У Славуті був свічний, лісопильний, фарбниковий, миловарний, каретний і покрівельний (виготовляли толь) заводи, 4 водяних млини. У другій половині XIX ст. прибутки родини Сангушків становили близько 2.500.000 рублів (34). Хоч слід зазначити, що початок 60-х рр. у XIX ст. був дуже несприятливим для Сангушків. Родина є прикладом того, як російська влада намагалась витиснути поляків з їх латифундій. У 1864 р. Волинський губернатор генерал Чертков намагався довести уряду про тісні зв'язки Романа Сангушка (сина Владислава) зі своїм уловноваженим Юзефом Міхальським - головним агітатором повстання 1863 року. Батько звинуваченого написав листа до канцлера Горчакова з проханням про помилування. Влада не могла пред'явити звинувачення внуку Євстафія Ієронімовича через брак свідчень (хоч в с. Мінківці, де був майток Сангушків, повсталі без обмежень брали коні і підводи (35)). Прямих доказів вини князя Романа не було, але генерала Черткова приваблювали величезний маєток і фільварок Славута, тому він робив все можливе, щоб прибрати їх до рук.

11 листопада 1864 року Роман Сангушко написав листа старому генерал-губернатору Київському, Подільському і Волинському Н.Айненкову (1862-1865), в якому доводив, що для нього головне - це підтримка ритмічної роботи фабрик, що є доказом відданості уряду. Автор листа надіявся на справедливість і мудрість Айненкова. У листі-відповіді 31 листопада 1864 року генерал-губернатор засвідчив свою опіку над князем і обіцяв знайти винних у його зневазі. (36) Після того, як генерал-губернатором став А.Безак (1865-1863), Чертков знову розпочав акції проти Сангушків і Міхальського, якого трибунал у Заславі визнав провідником заколотників у повіті. 17 січня 1866 року Чертков направив рапорти Базакову на шести сторінках, переповнені скаргами і ганебними інсинуаціями про ворожість князя Сангушка до російського уряду, мовляв, беручи до уваги величезні зв'язки князя, значні земельні простори маєтків, а також кількість фабрик - він має величезний вплив у регіоні, і цим не можна легковажити. Свій рапорт Чертков підводив до висновку про необхідність позбавити князя

Сангушка разом з його родиною права на земельну власність у межах Російської імперії (37).

Не зважаючи на участь у польському повстанні представників Сангушка з Славуті, Заслава, Шепетівки, Білогородки, слідство в справі князя було припинене 22 червня 1866 року (38).

Останній із Славутської гілки Сангушків Роман Владиславович (1832-1917) вміло і з любов'ю продовжував родинні традиції по збереженню і примноженню своїх володінь. Славута в кінці XIX ст.-на початку XX ст. остаточно набула вигляду фабричного містечка. Земельна власність князя в межах заславського повіту становила 62.000 десятин землі, із них 10.112 десятин лісу (39). Тільки в Славутському маєтку було засаджено лісом 5 тис. десятин землі; ліси Славутського маєтку були розбиті для користування і обліку на 14 самостійних лісництв: Славута, Ушпила, Цвітоха, Барбарівка, Кам'янка, Мінківці, Романов, Жуков, Голики, Комини, Михля, Заслав, Білогородка, Корниця. Розробка лісу велась за рахунок власника. Ліс розпилювався і використовувався на лісопильних заводах - паровому і водяному. Як вище зазначалося, прибуток від лісу становив 173.254 рублі (40). Діяли дві суконні фабрики в м.Славуті, на яких працювало 137 робітників, річний прибуток - 67.000; а в с.Михля - 10 робітників (прибуток - 20.000 руб.); в с. Сивки - 46 робітників (прибуток - 50.000 руб.); лісопильні заводи в с.Цвітоха та Славуті, які приносили прибуток 33.400 рублів; фарбниковий завод в м. Славуті (прибуток.60.000 руб.); чавунно-ливарний завод у с.Лабази Заславського повіту (7.250 рублів прибутку); винокурні заводи в Білогородці, Цвітосі, Михлі (21.250 руб.) (41); смоляний завод у Цвітосі, Славутська паперова фабрика, два млини в Славуті, а також у с.Сивки і в с.Ташках. (42)

Володіючи значними капіталами, Роман Сангушко приділяв особливу увагу кінному заводу і кумисному лікувальному закладу, який було засновано ще Романом Євстафійовичем у 1877 році. Кумисна здравниця розташовувалась над р. Горинню в прекрасних соснових лісах. Навколо ділянки лісу красиві невеликі дерев'яні вілли, які здавались приїжджим. Лікувальний кумис готувався досвідченими майстрами -

кримськими татарами, які були спеціально запрошені князем. Крім лікувального кумису виготовлялись знамениті кефіри. Грузини поставляли боржомі. У Славутську кумисну здравницю з'їжджались на лікування хворі туберкульозом із всієї Росії.

Князь виділяв кошти на медицину і освіту, заохочував торгівлю. У Славуті була побудована двоповерхова лікарня «Святого Романа», при ній був будинок для самотніх старих людей. Князь утримував притулок і для дітей, чий батьки служили в маєтку. За його участю відкрита в 1914 р. трьохрічна польська школа. Князь ревниво зберігав родову резиденцію в Славуті, головною спорудою був палац, парафіяльний костел Святої Дороти. Найцікавішою в палаці була бібліотека (більше 5 тисяч томів на різних мовах), багатий родовий архів, який виданий був на кошти Романа Владиславовича у Львові. Культурна спадщина родини Сангушків потребує окремого висвітлення.

Література:

Житомирський державний обласний архів (далі ЖДОА)

1. ЖДОА.- Ф. 146.- Оп. I.- Спр. 5863.- Арк. I
2. Там же.
3. Там же.
4. Долгоруков М.Н. Российская родословная книга.- СПб., 1854.- С. 339,
5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до сер. XVII ст.- К., 1993.- С. 106, 109.
6. ЖДОА.- Ф. 146.- Оп. I.- Спр. 17.- Арк. 84.
7. Там же.- Арк. 85
8. Там же.
9. ЖДОА.- Ф. 146.- Оп. I.- Спр. 5863.- Арк. 17.
10. Центральний державний історичний архів України.- Ф. 442.- Оп. 784.- Спр. 23.- Арк. 54-55.
11. Князь Євстафій Сангушко // Колосся. 29 жовтня 1879.- С. 748-749.
12. Полякова І. Велике землеволодіння на Волині.- К., 1898.- С. 6-8 ;
13. ЦДІАУ.- Ф. 442.- Оп. 816.- Спр. 68.- Арк. 8.
14. Бердичівський ярмарок // Київська старовина.- 1893.- № 6.- С. 449.
15. Полякова І. Названа праця.- С. 6; (див. 12)
16. ЖДОА.- Ф. 146.- Оп. I.- Спр. 5863. Виписка із кріпосної книги Житомирського нотаріального архіву. 1888.- № 6.
17. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні.- К., 1962.- С. 35.
18. Дерев'янкін Т. Мануфактура на Україні в кінці ХУІІІ-першій половині ХІХ ст.- К., 1950.- С. 26.

19. Там же.- С. 61.

20. Нестеренко О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст.- К., 1952.- С. 39

21. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831-1863. Iziachta polska na Wolyniu, Podolu i kijowszczynie.- Paryż, 1988.- S. 184

22. Стецький Т. Волинь у відношенні статистичному, історичному та археологічному.- Л., 1864.- С. 35.

23. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор.- К., 1996.- С. 257.

24. Аксажов І. Дослідження про торгівлю на українських ярмарках.- СПб.- 858.- С. 312-313.

25. ЦДІАУ.- Ф. 442.- Оп. 817.- Спр. 27.- Арк. 3.

26. Там же.- Арк. 4.

27. Там же.- Арк. 18.

28. Там же.

29. Там же.- Арк. 19.

30. Там же.- Арк. 20.

31. Там же.- Арк. 24.

32. Там же.- Арк. 6

33. Там же.- Арк. 26.

34. ЖДОА.- Ф. 146.- Оп. I.- Спр. 5863.

35. Марахов Г. Польське повстання 1863 р. на Правобережній Україні.- К., 1967.- С. 174.

36. ЦДІАУ.- Ф. 442.- Оп. 814.- Спр. 475. Акт Сангушків 1864-1866.

37. Там же.

38. Beauvois d. Walka o zieme. Pariz, 1996.- S. 35.

39. ЦДІАУ.- Ф. 1262.- Оп. I.- Спр. 39.- С. 101, 105.

40. Полякова І. Названа праця.- С. 7-8.

41. Пам'ятна книжка Волинської губернії. Житомир.- 1912.- С. 109.

42. ЦДІАУ.- Ф. 1262.- Оп. I.- Спр. 39.- Арк. 105.